

№ 81 (18508)
925 чылдың
агуст 31-де үнүп эгелзэн
<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru
адар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
июль
8
вторник

СЕРГЕЙ ШОЙГУ ЧУРТУНГА КЭЭП ЧОРААН

РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу июль 4 болгаш 5 күннеринде Тывага чораан, ол резидентиниң кадет училищениң тудуун барып көргөн болгаш Кызылдың чурттакчы-кажи дег хоорайны кезий алаштаан.

Ол магазиннерже кирип, чам-к чүүлдерни садып ап, бонун баарынга ынак чораан. Рлеринге четкилзэн-даа. Кумчуларга үр эвес селгүүстеп, рааш орукка ужурашкан кижилер-биле ол улуг күзелдин-биле өрөшкен-даа.

Тудуг объектинин көргөн соңда РФ-тиң камгалал сайыды резидентиниң кадет училищениң ийиги өөредилге корпусу 15 чылга чедир тутуна бээр бүзүрөткен. Ол сураглыг илищеге хүлээп алыр сургуул-ханы баштайгы чыылдазының айында Тываның Баштыңы Кара-оол дыңнаткан соонда,

(Уланчызы 2-ги арында). Арат шөлүндө Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол биле РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу.

Чаа ачы-дузалар

Чидиг айтырыгларны шиитпирлээри-биле

Кызылдың чурттакчыларының Тываның Чазааның интернет таварыштыр хүлээп алышкынының дузазы-биле чидиг айтырыгларны шиитпирлээр таварылгалары хүнден хүнге көвүдөп орат.

Чижээлээрге, Кызылдың чурттакчызы, хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң ээзи Павел Спирин бок төгөр контейнерни алыры-биле «Чаагайжыдылга» МУБ-туң оочурунга бир чыл бурунгаар туруп-даа алган болза, контейнер бээрин манап чадаан. Ол дугайында интернет хүлээп алышкын таварыштыр бижээн соонда айтырыг дораан шиитпирлеттинген. Өске хамааты, Аяс Дадар-оол бодунуң оран-бажыңының чоок-кавыда девискээринде чыглы берген бок дугайында бижээн соонда, бо айтырыгны база чогуур албан черлери дарый шиитпирлээн.

IP-телевидение

Тываның телекоммуникация рыногунда IP-TV дээр чаа ачы-дузаны ажыглаарының талазы-биле шенелде хемчеглери июль 1-ден эгелзэн.

Шенелде үе-чадада 13 хире каналдарны (Discoveri channel, Animal planet, TLC, Discoveri world, Discoveri Science, ВКТРК-ның чургайлыг телевидениезиниң каналдары) көөрүнүң аргазы бар. Өске солун каналдар-биле база дугуржулгалар чоруп турар.

IP-телевидение дамчыштыр каналдарны көөрдө «Тывасвязьинформ» таварыштыр Интернетке кош-тунган турар ужурлуг. IP-телевидениени компьютерге көөр. А телевизорга көөр дизе тускай Set-Top-Box дээр ТВ-приставка херек. Ону «Тывасвязьинформ» албан чериниң саарылга черлеринден садып алыр. Smart TV коштунган телевизорларга приставканың херээ чок. IP-TV-ни кождарда «Тывасвязьинформ» албан черинге чагыгны кириер. IP-TV-ни кождары халас, ай санында телевири — 180 рубль.

Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээш Өг-бүлө хүнүнге

Чыл санында, июль 8-те, бүгү Россияда өг-бүлө, ынакшыл бол-шынчы чорук хүнүн демдегледиптирип турар. Ону бир дугаар 2008-да — өг-бүлө чылында байырлап лээн. Христиан шажын езу-өгленишкен улусту камгалап гараар Петр болгаш Феврония бурганчаан кижилерни Муром райда хөөржүткен. Ынчангаш үлө байырлалын тургузар дун-да үзел-бодалды Владимир азының Муром хоорайының такчылары берген. РФ-тиң Күрү-Думазының депутаттарының алы езугаар байырлалды албан-у-биле бадылаан.

Юль 4-те, өг-бүлө, ынакшыл бол-шынчы чорук хүнүн таварыштыр аның хөгжүм-шии театрынга рес-пиканың үлегерлиг өг-бүлелерин үткөп байырлаар хемчег болуп-ен. Тыва Республиканың Чазаа-Даргазы Шолбан Кара-оол хүн-маадырларыга байыр чедирип, түг ынакшыл, быжыг эп-найырал, боттарынга хүндүткелден кадык-ай өг-бүлелер тыптыр, а бүзүрел-

Яков, Нина Лобановтсар.

диг өг-бүлө эвилелдери ниитилелдин өззэн тургузуп, чурттуң ниити хөгжүл-дезинге салдарны чедирер дээрзин чугаалаан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Бүгү чуртка нептерээр Чаа тыва марканың үндүрүлгези

Тываның бол-гаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга ут-куштур үндүрген маркаларны ба-дыткаарының езу-лалы Кызылга бо-луп эрткен.

Тываның Чазаа-ның, ТР-ниң Инфор-матизация болгаш харылаза яамы-зының Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга уткуштур үндүрген марказының тускай бадыткалын Виктор Көк-оол ат-тыг Национал хөгжүм-шии театрынга эрттирген, аңаа харылзаа адырының хоочуннары болгаш ажылдак-чылары, хөй-ниитиниң төлээлери киришкен.

Төөгүлүг ол болуушкунга уткуштур Нацио-нал музей Тывага хамааржыр ховар маркаларның делгелгезин организаастаан, ону аалчылар болгаш чыылганнар улуг сонургал-биле көргөннер. Марка-га бадыткал демдээ болур почта штемпелин базар хүндүлүг хүлээлгени Тываның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оолга, «Россияның почтазы» федералдыг күрүне

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫҢЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Тыва Республиканың күрүне демдектеринин айтырыгларының талазы-биле күрүне комиссиязының дугайында» Чарлынга өскерилгелер кириеринин дугайында

1. 2011 чылдың май 16-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Тыва Республиканың күрүне демдектеринин айтырыгларының талазы-биле күрүне комиссиязының дугайында» Чарлынга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Чарлыкта:

адында «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

1 пунктта «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

2 пунктта «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

2) Тыва Республиканың күрүне демдектеринин айтырыгларының талазы-биле күрүне комиссиязының дугайында дүрүмде:

1 пунктта «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

2 пунктта «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

II кезектин ийги абзазында «Чазак Даргазынга» деп сөстөрни «Баштыңыга» деп сөс-биле солугур;

III кезектин ийги абзазында «Чазак Даргазының Канцеляриязы» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязы» деп сөстөр-биле солугур;

IV кезекте:

1 пунктунун ийги абзазында «Чазак Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солугур;

3 пунктта «Харысалгалыг секретарь» деп сөстөрни «Секретарь» деп сөс-биле солугур;

6 пунктта «Харысалгалыг» деп сөстү ап каалтар;

3) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Тыва Республиканың күрүне демдектеринин айтырыгларының талазы-биле доктаамал ажылдаар күрүне комиссиязының составыга (моон ыңай-комиссияның составы дээр):

адында «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында доктаамал ажылдаар күрүне комиссиязы» деп сөстөрни «Баштыңының чанында күрүне комиссиязы» деп сөстөр-биле солугур;

А.П. Дамба-Хуурактың албан-дужаалында «-республиканың кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды» деп сөстөрнү ап каалтар;

Г.Б. Монгуштуң албан-дужаалын дараазында эдилге-биле бижиер:

«Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын башкарының болгаш күрүне эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдажылганы хандыраарының талазы-биле эргелелдин начальнигинин оралакчызы;»;

комиссияның составында М.К. Сүрүнчапты, К.А.Каргинаны үндүрер; комиссияның составына кириери болза:

М.К. Кыргысты — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының муниципалдыг эрге-чагырга-биле ажыл болгаш хамааты ниитилел черлер-биле кады ажылдажылга талазы-биле департаментинин килдис начальниги;

О.И.Чеклецованы — Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызының хоойлу төлөвилелдери-биле ажылының болгаш эрге-хоойлу мониторингизинин килдизинин начальниги.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың июнь 27

№135

Бүгү чуртка нептерээр

Чаа тыва марканың үндүрүлгези

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

албан черинин филиалының удуртукчузу Владимир Ревенкога, Тываның информатизация болгаш харылзаа сайыды Органа Натсакка, өөредилге сайыды Каадыр-оол Бичелдейге онааган. Бир муң тиражтыг кылдыр үндүрген юбилейлиг чагаа хавын база аңаа делгээн.

Бадыткалга киришкен соонда Шолбан Кара-оол мынча деп демдеглээн: «Филателия дээрге онзагай сонургал тывылдырар чүүл-дүр, марканы көөргө төөгүнүн бичии кезии турупкан ышкаш болур. Маркалардан төөгүнү билип, хөй-хөй чылдарның мурнунда кижилернин чүнү күзеп чораанын тып ап болур-дур. Чижээ, 1926 чылда үндүрген марканы көрээлиңер, Тыва-же демир-оруун шөйеринин дугайында планнарны ынчан-на тургузуп турган-дыр. Ында теве чанында паровозту чуруп кааны ооң бадыткалы. Төөгүлүг болушкуннарны, республиканың онзагай демдектерин почта продукциязынга — маркаларга, чагаа хаптарыга болгаш ажык чагааларга көргүзүп турары дээш «Россияның почтазы» федералдыг күрүне албан черинин филиалына өөрүп четтиргенин Чазак Даргазы илергейлээн. Аңаа харыы кылдыр Владимир Ревенко республика Баштыңыга тыва чурукчу Николай Хомушкунуң чуруун белекке берген, ол чурук «Арзылаң мөгени» чураан чагаа хавын үндүрер бодалды почтачыларга тывылдырган. Ол езулалдың соонда чагаа хаптарын, ажык чагааларны күзөлдиг кижилерге садып алыр арга тургустунган.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол тыва маркаларның делгезин сонургап тур.

279 муң экзemplар тиражтыг кылдыр үндүрген «Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылы» деп почта марказы саарылгаже июнь 27-де-ле киргенин сагындыраал. Ол Россия Федера-

циязының бүгү почта салбырларыга баар. Ону орус чурукчу Роман Комса кылган, 37х37 мм хемчидиг, ромба хевирлиг. Маркада Тыва Республиканың сүлдезин сарыг өңирилбээн. Садар өртээ 15 рубль.

СЕРГЕЙ ШОЙГУ ЧУРТУНГА КЭЭП ЧОРААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Сергей Шойгу ындыг шиитпирни хүлээп алган. 65 олутка шилилге аажок берге болган. Хүлээп алышкын комиссиязынче 600 ажыг билдиришкин кирген. Ол ышкаш аңаа эвээш орулгалыг болгаш чогулгалыг эвес өг-бүлелернин салым-чаяанныг ажы-төлүн хүлээп ап турарын Шолбан Кара-оол чугаалаан, республиканың бүгү кожууннарынга олуттарны берген.

Ол ышкаш Сергей Шойгу биле Шолбан Кара-оол Президентинин кадет училищезинге ажылдаар

бедик мергежилдиг башкыларны белеткээринин айтырыын база чугаалашканнар. Тус черинин кадрларындан аңгыда ындыг өөредилге черлеринде ажылдап турар дуржулгалыг шериг башкыларны база хаара тудары чугула. Чалаткан башкылар чурттаар кылдыр училищениң девискээринге гостиница хевирлиг оран-саваны тудары эргежок чугула деп шиитпирни хүлээп алган.

Июль 4-те Сергей Шойгу Шолбан Кара-оол-биле кады Ят-Ха рок-бөлүктүн Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылынга, найысалалдың юбилейинге бол-

гаш Өг-бүлө хүнүнге тураскаат күүселдезинге чорааннар. Чыгганнар сценага сураглыг чангачер-чурттуун көргөш, динмит адыш часкаан болгаш «Ура!» дикыйгырыг-биле уткааннар. Сергей Күжүгетовичини көөрү бүгү шөпкүзөнчиг болган. Ол база аңаа ындыг өөрүшкү-биле харыылаан.

Сергей Шойгу мынча дээр: «Экии, эргим чаңгыс чер-чуртуларым! Силерни хоорайн төвүңге көөрү менээ өөрүшкү-дүр. Кайгамчык байырлал-биле Силерге бүгү-ле эки чүүлден ни күзөдүм!». Ол арга-ажыгалааным ол. Мени уткааныңар дээш четтирдим, уткааныңар дээш четтирдим. Силерге бүгү-ле эки чүүлден ни күзөдүм!».

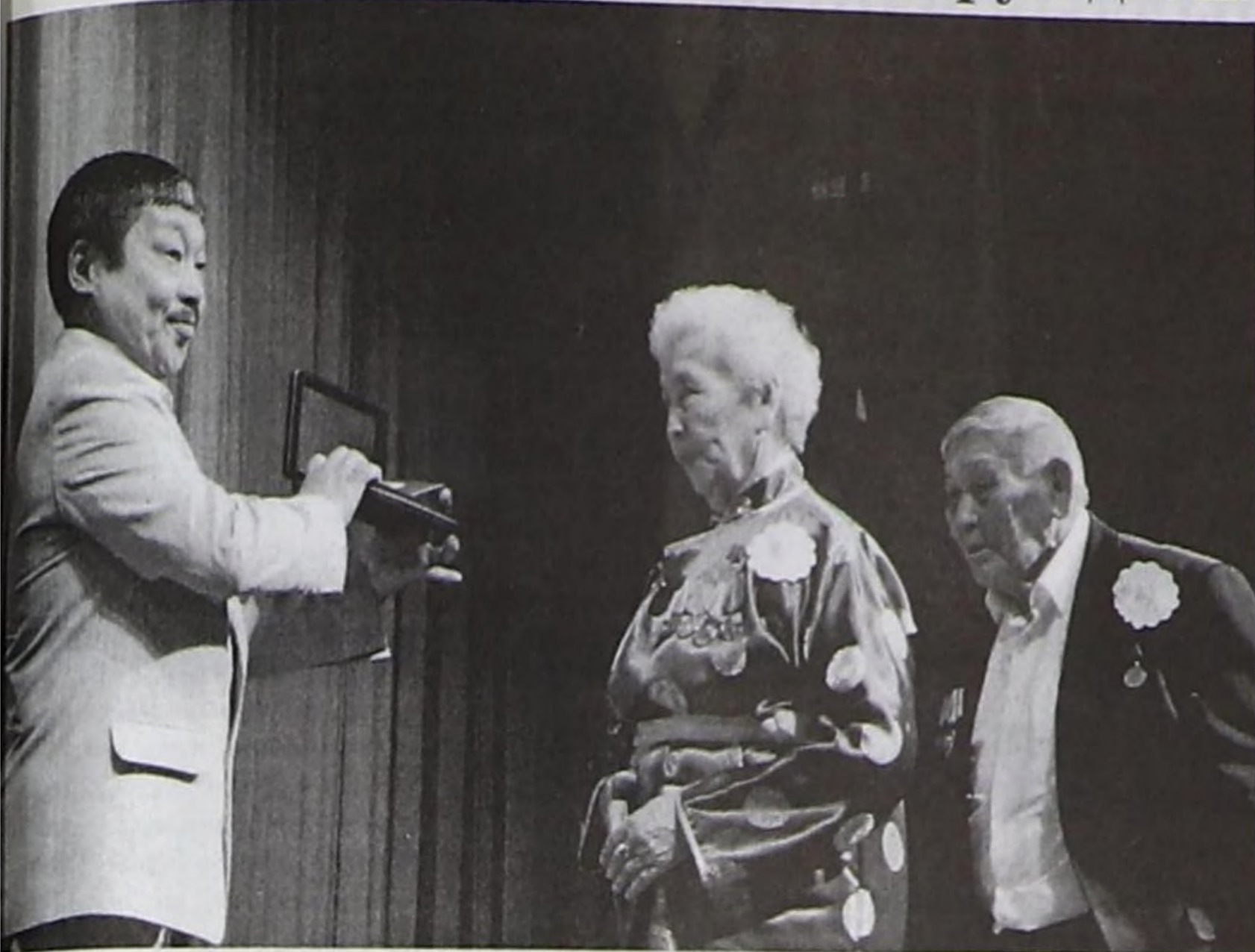
«Ят-Ха» бөлүктүн хөгжүчүлөрүнө болгаш Арат шөлүгө чыылган чонга байыр чыгаргаш, Сергей Шойгу биле Шолбан Кара-оол оон чорукканнар. «Ят-Ханың» концерты кызылчыларга езулуг бел болган. Альберт Кувезин болгаш ооң хөгжүмчүлери биле дингир ырыларны күүсеткелер. Ыраажы Сайлык Омму база келген чонну өөрткен.

ТР-ниң албан-езуун сайтызында

Өг-бүлө хүнүнге

Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээш

Биче-оол, Роза Кенденнерниң өг-бүлөзине медальды тыпсып тур.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арын-да).

Аңаа чергелештир амгы үеде өг-бүлө талазы-биле чидиг айтырыгларны база демдегледип, арагалаашкын, социал өскүс артар чорук, сагыш-сеткил сандараашкынының болгаш олардан канчаар чайлаарының, мындыг байдалдарны эвээжедириниң дугайында дүвүрел-биле чугаалаан. Чедишкенин амыдырал-чуртталганың эгези, жоң таваа өг-бүлөгө салдынар, иччангаш кижилер бүрүзү ону бодап, езу-чаңчылдарга, культурага даянып чорааш, ажы-өлдү кижизидип, оларны чур-увустун төлөпиг хамаатылары ылдыр өстүрер ужурлуг бисеп Ш.Кара-оол байыр чедишкенин түңнээн.

Дараазында ТР-ниң Ча-

зак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, ТР-ниң өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин директору Раиса Күжүгет, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң кол федералдыг инспектору Владимир Останин оларның киржилгези-биле «Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээш» деп медальдарны республиканың төлөпиг өг-бүлөлөрүнө тывыскан. Оларның бирээзинге Кызыл кожуундан Биче-оол, Роза Кенденнерниң өг-бүлөзи хамааржыр. Кенденнер иелээ күш-ажылдың хоочуннары, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары, оларның уруглары база уйнуктары шупту дээди эртем-

ниг, республиканың янзы-бүрү адырларында ажилдап чоруур. Амгы үеде хоочуннар Каа-Хем суурда амыдырап, хөй-ниити ажил-агыйында ам-даа идепкейлиги-биле кижип, арга-дуржулгазын үлежип чоруур.

Шак-ла ындыг медальдар-биле Кызыл кожуундан Яков, Нина Лобановтарны, Каа-Хем кожуундан Сарыг-оол, Галина Хертектерни, Таңды кожуундан Дмитрий, Елена Богатыревтарны дээш, оон-даа өскелерни шаңнаан.

Байырлыг хемчег Тыва Республиканың ат-алдарлыг артистериниң солун концерти-биле доозулган.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле федералдыг агентилел (Роспарлалга) 2014 чылда патриотчу кижизидилге темазын массалыг информация чепсектеринге эң эки чырыдарының «Россияның патриоду» Бүгү-россия мөөрейин чарлап тур

«Россияның патриоду» мөөрейни «2011-2015 чылдарда Россия Федерациязының хамаатыларының патриотчу кижизидилгези» күрүне программасынга дүүштүр эрттирип турар.

Мөөрей патриотчу кижизидилгениң чаңчылдары болгаш амгы үедеги сорулгалары-биле холбашкан патриотчу теманы көскү болгаш бүгү талаалыг чырыдарына МИЧ-лерге идиг бээр сорулгалыг.

Мөөрейни эрттирерин Россияның Журналистер эвилелиниң деткимчези-биле Роспарлалга Россия-ның Камгалал яамызы-биле, Росшеригтөп-биле, РФ-тиң субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга ор-наны-биле кады хандырап.

Бүгү-россияның «Россияның патриоду» мөөрейин эрттирериниң талазы-биле ажилдарның керээ уугаар күүседикчи электроннуг хевир езуугаар чоруткан ажык аукционнун түңнелдери-биле Деле-йиң парлаалга клува (ДПК) болган.

Мөөрейге киржиринче бүрүткеттинген электроннуг парлаалга МИЧ-лерин, а ол ышкаш патриотчу ланышкынның материалдары МИЧ-лерге 2013 чылдың сентябрьдан 2014 чылдың августка чедир рлаттынган авторларны (авторлар коллективтерин) чалап турар.

Регион ужур-дузалыг МИЧ-лер ажилдарын мөөрейниң федералдыг округтарда тургустунган регион рекцияларының; федералдыг эрге-байдалдыг МИЧ-лер — федералдыг дирекцияже дорт чорудар.

Регион үе-чадазынга шилилге эрткен ажилдарны кады чорудар материалдары-биле каттай 2014 чылдың август 15-ке чедир «119019, Москва, Никитский бульвар, бажың 8/3, тудуг 2, 4-кү каът, Де-гейниң парлаалга клува, «Россияның патриоду» мөөрейниң федералдыг дирекциясы» деп адресче рудар.

Мөөрейниң тиилекчилерин шаңнаарының байырлыг езулалын 2014 чылдың октябрь төнчүзүнде ба хоорайга эрттирерин көрүп турар.

Мөөрейниң тиилекчилеринге акша шаңналдарын, белектерни болгаш дипломнарны тыпсыр. Мөөрейниң дугайында дүрүмнү болгаш регионнар дирекцияларының турар черлерин ДПК-ның www.club.com деп сайтында болгаш Роспарлалганың www.farpe.ru деп сайтында киирген.

Мөөрейниң федералдыг дирекциясы-биле харылзажыр телефоннар 7 (495) 695-34-22, 7 (495) 5-34-23, 7 (495) 691-64-81. Мөөрейниң башкарыкчызы—Александр Суменович Тамиров, мөөрейниң неджери—Екатерина Сальникова.

Парлалганың федералдыг агентилелиниң парлаалга албаны.

ХЫНАЛДАЛАРНЫ КҮШТЕЛДИРГЕН

Тыва Республиканың ажил-чорудулганың чамдык хевирле-рин лицензияларының болгаш күрүне башкарылгазының та-лазы-биле албаны эзиртир сук-суннарны, пивону болгаш пиво хевирлиг суксуннарны үүрмектеп садарының талазы-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоол-жудулга-ларының ыяап күүседир негел-делерин сагып турарын хынаар сорулга-биле дараазында ажил-дарны кылып чоруткан:

— 2014 чылдың июнь 27-де РФ-тиң ИХЯ-зының Кызыл хоо-рай талазы-биле иштиги херектер эргелелиниң полиция ажилдак-чылары-биле кады профилактик-тиг хемчеглерни кылып чоруткан. Хыналдаларның түңнели-биле эзиртир суксуннарны садарының чурумун 2 магазин хажытканын илереткен, ону болдурган садыг-ларның ажылын соксаткан;

— 2014 чылдың июнь 30-де «Звезда» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелге ха-маарыштыр планныг хыналданы

кылган, хыналда актызын тургу-кан, илереттинген четпестерни чайладырын дугайында негелде-ни киирген;

— 2014 чылдың июль 2-де ал-банның специалистери үнүүшкүнүг профилактика хемчеглерин Би-Хем кожуунга чоруткан;

— 2014 чылдың июль 3-те спе-циалистер Тес-Хем кожуунун О. Шынаа, Таңдының Кызыл-Арыг суурларда 2 черни хынал көргөн. Тес-Хем болгаш Эрзин кожуун-нарда эзиртир суксун аймаан үүрмектеп садар лицензиялыг магазиннерге профилактиктиг хемчеглерни кылып чоруткан.

Үнүүшкүнүг рейд хемчегле-риниң үезинде эзиртир суксунну, пивону болгаш пиво хевирлиг суксунну садарына хажыдыш-кыннарны хуу сайгарлыкчылар болгаш организациялар болдур-баан дээрзин тодараткан. Пивону болгаш пиво хевирлиг суксуннар-ны садарын эвээжедириниң ду-гайында профилактиктиг беседа-ларны хуу сайгарлыкчылар-биле албанның специалистери кылган.

ХООЧУННАРНЫҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

86 харлап чорааш мөчээн
Көрей дайынының киржикчизи
Виктор Давидович Фунтиковту
Тыва орнукуштукан.

Тываның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оол хоочуннун төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын иле-реткен. «Виктор Давидович бодунуң ачы-хавыязының дугайында кажан-даа чугаалавас биче сеткилдиг болгаш ажил-ишчи кижилер чораан, а бодунуң чуртунуң болгаш чоок кижилериниң мурнунга хамааты хүлээлгезин ак сеткил-биле күүседип кел-ген — деп, республика Баштыңы демдеглээн. — Ол бичии оол тургаш-ла, дайынның аар-бергезин көрүп келген, оон соонда күрүнениң эрге-ажыктарын ыракта Көреяга камгалап турган. Тайбың үеде-даа ол шериг кижилерге эки хамаарылганың үлегерин көргү-зүп келген. Ындыг кижилерге кажан-даа уттундурбас».

Виктор Давидович Фунтиков 1928 чылдың октябрь 26-да Кы-зылга, Пелагея Ефремовна болгаш Давид Петрович Фунтиков-тарның хөй уруглуг өг-бүлөзине эң бичези болуп төрүттүнгөн. Кызылдың №1 ортумак школазын дооскан соонда шериг алба-нынче келдирткен. Баштай Иркутск областа албан эрттирген, 1952-1953 чылдарда Көреяга дайынга киришкен. Ол Чазактың тускай даалгазын күседип турган. Көреяга албан-хүлээлге дээш медаль-биле база өске-даа юбилейлиг медальдар-биле шаңнат-кан.

Шериг соонда Томскиниң коммунал-тудуг техникумун «Ту-дугжу» мергежилдиг дооскан, төлөвилел организацияларына ажилдап чораан.

Хоочун ажилдакчы Елизавета Удуракинаның мөчээни-биле холбаштыр оон төрөлдөргө болгаш чоок кижиле-ринге ханы кажыыдалын Тываның Баштыңы болгаш ТР-ниң Чазаның кежигүннери илергейлээннер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол өөредилгениң хоочуну, Тываның алдарлыг башкызы Елизавета Демьяновна Удуракинаны орнукушударын организастаарының талазы-биле айтырыгны шиит-пирлээрин күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мерген Ооржакка болгаш өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге дааскан. 88 харлап чорааш мөчээн хоочун бодунуң амы-дыралын Тываның өөредилге системазын сайзырадырынга кирип келген, удуртукчу ажилдарга база чораан. «Елизавета Демьяновна эгелеп чоруур аныяк удуртукчуларны хайгааралга ап, республика-ның хөй-ниити амыдыралына эң идепкейлиг киржип келген. Хоо-чуннун төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергей-леп тур бис» — деп, регионнун удуртукчузу демдеглээн.

Е.Д. Удуракина 1927 чылдың январь 22-де Таңдының Успен-ка суурга төрүттүнгөн, Бийскиниң педагогика институтун дооскан. Ол Тыва АССР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызынга, Кызыл хооруккускомунун даргазының оралакчызынга ажилдап чораан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

100 чылдың чартыын эгин кожа

Өг-бүлө — нинтиледин «көрүнчү». Аңаа аас-кежиктиг хөй чылдар улам чылаан тудум, ооң дазылы улам быжыгар. Өг-бүлө, ынакшыл болгаш шынчы чорук хүнү таварыштыр өг-бүлө тудуп, кады чурттаанындан бээр 50 чыл четкен Сайын-оол Байлакович, Анна Хапынаковна олардан аас-кежиктиң чажыды чүдел дээрзин чугаалажыр аргалыг болдум.

Сайын-оол, Анна Ондарлар «алдын кудазын» июнь 14-те демдегледип эрттирген. Аңаа ажы-төлү, уйнуктары, дөргүл-төрели байыр чедирип, өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн йөрээген. Өгнүң эр ээзи Чадаананың ортумак школазын дооскаш, Омск хоорайның көдээ ажил-агый институтунга өөренимшаан, ооң чанында шериг кафедрасынга шериг албан-хүлээлгезин эртип, биче лейтенант эргелиг болгаш дээди эртемниг чанып келген. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының дужаалы-биле «Чыраа-Бажы» совхозунга кол зоотехник болуп, күш-ажылчы базымнарын эгелээн. Ооң соонда Сүт-Хөл району тургустуна бергенде, ооң күүсекчи комитетиниң организастыг килдизинге ажилдаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Өгнүң херээжен ээзи Иймениң ортумак школазын, Кызылдың көдээ ажил-агый

техникумунуң саң-хөө салбырын дооскаш, төрзөн суурунуң Култура бажынын эргелекчилеп эгелээн. Ооң соонда Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарынга социал адыр талазынга ажилдап чоруй, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Өг-бүлениң улуг уруу Ульяна ТР-ниң Хереглекчилер нинтилелиниң баштаар черинде кадрлар килдизиниң удуртукчу специализи болуп ажилдаандан бээр 20 чыл ашкан. Ортун оглу Роман — хуу сайгарлыкчы. Хеймери Юлиана — хоорайның поликлиникасында кадрлар талазы-биле килдистиң специализи. Олар өг-бүлелерлиг, ажы-төлдүг.

«1963 чылдың 6 ай үезинде чаавам Алажык Ондар-биле школага хурал болган соонда, чанып олурувуста, баарывыстан чинге дурт-сынныг, шевергини кончуг уруг чүгүрүп эрткен. «Бо уруг-биле таныжып ап көрөм, ада-иези томааныг, ажилгыр улус» — деп, чаавам чугаалаан. Ооң сөстери сагыш-сеткилимни дүвүредип, оожургалды бербейн туруп берген. Бир каттап колхозка байырлал болган черге машина кырынга аңаа таваржы бергеш, чугаалажып, танышкан бис. Ооң соонда ада-иемге келгеш: «Аңаа өгленир деп шыңгыы боданып алдым» — дидим. Шаанда өгбелеривис өг-бүлө тудар дээн аныяктарның дөргүл-төрели-биле таныжып, сүмөлешкен соонда, кыстың ада-иезиниң чөлшээрелин алгаш, өглөп-баштап каар турган. «Бир ай болганда, чаа-

«Алдын кудазының» үезинде билзектер солчуушкуну.

вамның бажыңыга куда-дойну дүжүрүп, өг-бүлени туткан бис» — деп, Сайын-оол Байлакович сактып орап.

Хөй чылдар дургузунда кады чурттаан аас-кежиктиң чажыдын чаа өгленген аныяктар-биле үлежип, мынчаар чагыыр: «Бот-боттарын билчип, дыңнажып, хүндүлежип, эп-найыралдыг болур. Аас-кежикти-даа, ажыг-шүжүгнү-даа деңне үлежип, ажы-төлү дээш бурунгаар көрүштүг чурттаарга, өг-бүлениң туружу быжыг болур».

Аныяк өг-бүлелер бот-боттарын билишпээн хараазындан, ажы-төлүн өскүссүредип, чарлып турары хомуданчыг. Ооң салдары уругларыга багай дээрзин утпаза эки деп улуг назылыг кырган-ава сагындырып, чагып орап.

«Сайын-оол Байлакович-

биле чаңгыс суурга чурттап-даа турган болзувусса, бот-боттарывыс билишпес турган бис. Душ бооп школа чанынга мени көргени ол-дур. Ол ынчан мен өг-бүлө тударынга чөлшээрешпес мен дээримге, угбам мени: «Улуг улустуң чугаазын дыңнаар чоор, ол кончуг эки, найыралдыг өг-бүлө-дир. Бир эвес ол оолга таарышпас болзунза, үш хонгаш чанып кээр сен» — дээнин хөй чылдар эрткенде, каттырып сактыр-дыр мен» — деп, Анна Хапынаковна чугаалаар. «Кырый бээрге, улам найыралдыг болуп, кады чурттап орап эжин кээргеп орап апаар» — деп немеди.

Ондарларның уруглары Кызылда амыдырап-чурттап турар болгаш, 1997 чылда ада-иезин боттарының чанынче чоокшуладыр көжүрүп алган.

Сайын-оол биле Анна Ондарлар солагай талакы дачалар 12 дөрбелчин метр черде жыңныг, улуг чунар-бажыңы. Ооң девискээринде чыжыргак инек-караа, кызыл, кара вишня, слива, честек-кат, малина, яблоняны олурткан. Карфель — ийи дугаар хлеб, ычангаш ону хөйү-биле тараа. Оон аңгыда помидор, огурец, свекла, морковь дээс оон-даа өске ногаа аймаа хө. Күзүн элбек дүжүттү ажаап огурец, помидорун дузап, леб борщ, икраны болгаш янз бүрү каттардан вареньелер келир күске чедер кылдыр блеткээрлер. Ону ажы-төлүн дөргүл-төрелдеринге үлээр үлөп, артыкшылдыын акша садып-саарып ап турар. Аас-кежиктиг кырган-ава, кырган ачаның уйнуктары 5 четке ынчангаш чайгы дыштаныл үезинде олары келгеш дузап жыр чаңчылдыг.

Юбилейлиг чылда «алдын кудазын» эрттирери дээр уттундурбас болгаш өөрүнчү болуушкун. 50 чыл бурунгаа аныяктарның кудазынга херчилери — Сенди-Сюрюн Бадыбайыровна Ондар биле Салба Айызаповна Чүлдүм бо байырлалга каттап киржи келген база онзагай. Аныяктар бо хончуннардан үлегер-чижек алыр болза, өг-бүлөзи быжыг, найыралдыг, аас-кежиктиг болуру чугаажок. 80 хар чоокшулап турар Сайын-оол Байлакович биле Анна Хапынаковнаны адак-бышкаа чиик, омак-сегек.

Ажыл-ишчи өг-бүлө

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы сумузунда Өнер-оол, Наталья Донгактарның өг-бүлөзи мал-маганын өстүрүп, ногаазын тарып, ада-өгбөзүнүн ажил-ижин уламчылап чурттап турар.

Өг-бүлө бир оолдуг, ийи кыстыг. Олар шупту Кызыл хоорайда амыдырап-чурттап турар. Уйнуктары алды четкен. Өгнүң херээжен ээзи 1974 чылдан эгелээш, амгы үеге чедир сумунуң эмчи амбулаториязының фельдшери бооп ажилдап турар, а эр ээзи — 1969-1977 чылдарда «Чыраа-Бажы» совхозунга, эмнелгезинге чолаачылаан. 1984 чылдан 2007 чылга чедир Чадаананың арга камгалалының күрүнө инспектору бооп ажилдаан, амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада.

Өнер-оол Донгактың ачазы Мончук-Хол Лопсанович ТР-ниң алдарлыг малчыны, а авазы Чигден Кармаевна — 11 уругну өстүрүп кижизиткен маадыр ие.

Наталья Давааевна уругларын алгыкеш эттээринге, аргыттынар, дааранырынга, национал чемнер кылырынга өөретеннин, өгнүң эр ээзи оолдарын төрзөн чонунуң езу-чаңчылдарын сагып, ажил-агыйга, мал-маганга ынак кылдыр кижизидип, өстүргенин уруглары чор-

гаарал-биле чугаалаар.

Донгактарның өг-бүлөзи 22 бода, 50 шээр малдыг, 1 аъттыг. Чайгы үеде уйнуктары кырган-ава, кырган-ачазыга дузалажып чедип кээрлер. Бажың девискээринде шөлге 12 шоодай картофель тарааш, күзүн ажы-төлү, уйнуктарының дузазы-биле 90 шоодай дүжүттү ажаап алырлар. Олар инектерни саап, сүт, сметананы ап, өске-даа ак чемнерни белеткеп, ажы-төлүңе, чоок улузунга чедиштирип, малының артыкшылдыын, картофелин садып, акша-хөреңгиге чедирип ап турарлар. Малдыг кижжи каас, амыдыралы тодуг-догаа, бай-шыырак болур дээрзин олар эки билер.

Өгнүң ээзи чажындан тура хүрежиринге ынак. Амгы үеде ол кожуун, суму чергелиг аът чарыштарына идеккейлиг киржи, аъттары шаңналдыг черлерни чаалап ап турар. Республиканың малчыннар байырлалы Наадымга Чөөн-Хемчик кожууну төлээлеп киржи чоруур. Ол хөй чылдар дургузунда үрөтүнелдиг ажылы дээш, ТР-ниң Дээди Хуралының, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының, кожуунуң болгаш сумунуң хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Өнер-оол, Наталья Донгактарның кайызы-даа алдан хар ашкан, олар кады

Өнер-оол, Наталья Донгактар инектерин саап тур.

чурттаанындан бээр дөртөн ажыг чыл ашкан. А куда-дой эрттиргенинден бээр 40 чылдаан юбилейин сентябрь айда эрттирер деп турар. Ынчангаш өг-бүлөгө

аас-кежикти, ажыл-херээ бүдүнгүр, чооруу чогуңур болурун база мал-маган онча-менди болуп, өзүп көвүдээрин кезеп каалыңар.

Арынны Шончалай ХОВАЛЫГ белеткээр. Авторнуң тырттырган чуруктары.

«Төрөөн чуртун төөгүп берем»

ӨГБЕЛЕРНИНҢ КУЮ

Өгбелер. Эгези №80(18507)
Пында»).

КАРА
КОЖАГАРЛАР

Кызыл-Хая суурнун соңгу-чөөн үндө Кара-Даг деп бедик даг. Кара-Дагнын кырында Кара-Кожалар деп ийи кожагар. Кожаларнын чанынга хей өртемчейлернин ара-албаты-чыгыш, хуралдаанын Былдай (С.Бурулдай) төөгүлзэн. Ол алган хуралга өртемчейге ак-шын тилеп чорзун, бүгү-ле алыгларга аас-кежик бодаралзун деп хуралдаан. Аң-мең, килер чүнү кылып, чүнүң-биле чөмчү чоруун база дугурушкан, өртемчей хоойлузун бадылаан. Бир-ле шаандакы тоолда баган улуг чыгыштан «Мээң бегер эриннерим адыр-буттуктумайнын дергизинге баары ол» деп хомудалдыг чанып оран ал ол.

Будда бурганнын өөрөн езугаар ол-ла улуг хуралга алган албатылар сарыг шаанын эң ыдыктыг мантразыни тариназын тургузуп кы-каан дээр.

МАНИ тариназынын ажык-зы, буян-кежик бодап чет-хей болур деп турар. МАНИ назын 7 катал номчуурга, 10000 п иштинде кылган нүгүл-нчээ адырлыр, аар үүлгедиг-нчектин эрээзинден адырлыр. катал номчуурга аза-четкер-ен, диирең-буктардан база ыш-чатка, адааргалдан, кара ерден камгалаар. Ижин-баар, а, хат аарыгларындан болгаш ка алыскан база халдавырлыг глардан камгалаар.

МАНИ тариназын үргүлчү ном-оруур кижик хемни кежип тур-ол сугда дириг амытаннар тан, хилинчектен адырлыр. И-ни номчуп чоруур кижик хат-инга кылаштар болза, ооң инынга таварышкан амытан-хилинчек-човуланган адыр-эки ораннарга төртүтүнүп тынар. МАНИ тариназынын уяны ол хире улуг боорга, арда, даштарда оюп тургаш п каар ужуру ында.

ЧЕР-АКСЫ

л-ла Кара-Дагнын төнгөн да, чурттуң улгады берген улу-чугаазы-биле, Чер-Аксы деп чери бар. Кыжын хөртүктеп а, борбак харнын ортузунда ланы берген бусталып чыдар. элер аразынга Дедир-Аас ыштага алтай С. Буурулдай адаарып турган. Чер-Аксынга арыштыр мынчаар чугаалаар: Аксынче мөчөөн кижилер-сүнезини хөйү-биле кирип

туруп бээрге, тойган-тойган, бойган-бойган — деп алгыра бээр чүве дээр — деп олурган.

Өртемчейге амыдыралдын хоойлузун тургускан Кара-Кожаларга хуралга Эрлик (тоол-дардан Эрлик Ловун хаан, тоол-чургу чугаа) шак ол Чер-Аксындан моорлап үнүп келген чүве дээр. Эрлик улуг акызы Деңгер-биле де-дирленип, маргыжар, дендии бак «моома» болган. Эрлик «Мээң база черден бериңер!» деп негзэн, Деңгернин айыткан черинге Эрлик даянгыжын базарга, черже ойлу-кере берген, ол хевээр Эрлик чер алдынга чурттап берген. Оон эгелеп алды ораннын ээзи Эрлик хаан болуп, өлгөн кижилернин сү-незиннери аңа баштай бараалгап чедер апарган джир.

«ӨЛБЕЗИ ААЙЛЫГ
ЭВЕС...»

Өршээ хайыракан, багай чүве ыңай турзун! Суурувустун база бир эртинези — төөгүчүзү акый А.Ч. Иргит «Мөген-Бүрен улузунун өлбөзи аайлыг эвес» деп төөгүлөп чугаалаар. Ону база кара угааныг, көрбээни чок кижилер анаа эвес чугаалаан. Мөген-Бүрен кадыр-берт, чинге оруктарлыг. Кижилер орук-озал он-даанга база таваржы бээр, ыңдыг-даа болза, машина-биле канчаар-даа чуглуп чорааш, тогбас улус болган. Көк одуругунуң-даа бажындан чуглуп-ла турар, өске-даа черлерге авария-лааш, ажырбас, амы-тынныг артар, чүгле элээр-ле чорза, камгалалдыг дег өлбөс. Ол үстүндө чурукта турар даштын джундан хем кежилдир 700 — 1000 метр хире бедик хавак бар, болза-даа кадыр. Аът кулаа көзүлбөс бораңында кадыр хавактын кырында орук-биле чоруп олургаш, орук частынган. Коргунчуг бедик хавакче чүк машиназы дорт ужуп бада берген, черге ийи катал дегеш, хемнин дүвүңгө кээп дүшкөш, ол чарында хавакка үскен. Ол хире бедик черден машина-биле төнмөс-батпас ужуп бадып олургаш, та чүнү бодап олурган чүве ийик. База дириг үнгенер. Кошкар-Баалыкты бадып чыткаш, хөй эр кижилер машиназы-биле каш-даа төөрөктөлгөн, чүзү-даа анаа болган, сөөлүндө сактып, далып каттыржыр болган улус-тур.

Сарыг шажыннын ыдыктыг күштүг мантраларын хаяларда оюп сиилбзэн, ыдыктыг Аас-кежик тайгалары, базырыкта өгбелери, кудай-дээрнин ээлери, чер-сугларнын ээлери, ыдыктыг Бай-Оваазы улуг күштү, хей-аытты, бедик сүлдени хай-ырлап, чоннун амы-тыннын камгалап турар болгаш-ла ыңдыг турган боор.

ПЕТРОГЛИФТЕР

Эң эрте бурунгуда чурттап чораан кижилер чуртувуста холунун үжүүн арттырып каан. Суурдан мы-

рыңай ырак эвес черде хаяларда те, чуңманың дүрзүлөрүн оюп, сиил-бип каан. Олар даш вектин база хүлер вектин сайзыралы турганын бадыткап турар. Хаяда дүрзүлөр ол дээрге мал ажыл-агыйлыг малчыннарнын, аңчыларнын арт-тырып каан тураскаалдары-дыр. Ында йөрээлдин утказы: чуртка аң-мең элбек болзун, мал-маган өзүп көвүдөп турзун. Мындыг төөгүнүн тураскаалдары ЮНЕСКО-нун камгалалына турар ужурулуг.

Х. И. Успун бүгү назынында тайга-таңды бажы теп, аңнап чораан. Биче-Мөңгүн-Тайганың кырында ыяш хеме сеги бар дээр. Ол черле чүве хөөредип чорбас, чаңгыс-даа меге чүве чугаалавас шыңгы кижик. Чадаанада чурттап чоруур Ы-Д. Көгел үргүлчү аңнаар акый. Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайганың кырында база демир сал бар, аары хөлчөк, ынаар та, канчап үне берген чүве деп чугаалаар. Православ шажыннын библияда бижип каан Ной дугайында бурганнын суг халап шииткелди болдурганынын төөгүзү база ма-наа бир шагда болган хевирлиг. Чуртувустун төөгүлүүн канчаар силер; мөге, аңчы Никита Саая Баык-Бяшкы аңнап чорааш көргөн чүвезин магадап ханмас чугаалаар. Баык-Бяшкы хөлчөк улуг, калбак даштын кырында та, Тываның кызыгаарын чуруп каан, та, таңма базып каан чүве, дендии таптыг оюп тургаш бижип каан дээр. Ол Чингис-Хаан үзүндө, «Яса» деп хоойлуларын хая-даштарга оюп бижинер» — деп дужааган үден артка хевирлиг. Хорум-даштарны аштап тургаш кылып каан Чингис-Хаанның чуузазынын оруктары ам-даа бар, Мөген-Бүрен шапкын, терең хем. Ооң Терге-Кежик деп адаар кежиглеринин аттары хевээр артып калган.

ДЫЛДАР
ЧУГААЛАП ТУР

Бистиң Мөген-Бүрен девискээринге 1950 чылдарга чедир кызыгаар чок: моолдар, тывалар холуй чурттап чораан. Казахстан хем кежилдир Аспатыга чурттап чораан, «Аспаты» деп хемнин ады скифтернин күштүг хамнарын «ав-хаты» дээр ол сөстен укталып кел-

ТҮҢНӨЛ СӨС: 1. Персид төөгүчү Рашид-ад-Динниң (1247 — 1318чч.) «Чыл бижимелдеринин чыындызы» деп 3 томнуг номун персид дүжүлгеге олурган Газан-хаанның үзүндө моолдарны салгалдан салгалче дамчаан чугааларына болгаш моолдарнын эрткен үзүн хөлчөк эки билер кижилеринин база ооң кадагалачыларынын сөс-домаандан үндезилеп тургускан деп турар. (Э. Хара-Даван). Ол төөгүчүнүн ажылы — Чөөн чүктүн эртем ажылдарынын ортузунда эң мурнуку черлерин бирээзин ээлеп турар. Ол Моол күчү-күштүг чечектелип турар үзүндө чурттап чораан, улуг эртемниг моол, араб, түрк, перси, еврей дылдарны билер чораан. Чуртувустун үстүндө адаан аймактарынын аразында база «ЭРТИНЭЛЕРИ-ВИС» — төөгүчүлөрүн 100-100 чылдардан дамчыдып келген төөгүлөрүн кадагалап арттырар херек.

2. Шаандакы улуг назылыг кижилер «шагаа-даа эртер, ойт-сиген-даа четчир, сүт-саан-даа элбээр чүве-ле болгай, үе-шагнын кадырал, сооп келгенин» — деп чугаалаар. Шынап-ла, чамдыкта чуртувуска чаңгыс дам-ды өл-даа дүжүрбейн, соок кара хат улуп туруп бээрге, ол бүгү чоннар катал дагып, эпиг-найыралдыг харылзажып чоруур болза, агаар бойдус чылыг, чымчак-даа алаар эрги бе?

3. Чуртувуста төөгүнүн болгаш культуранын тураскаалдарын када-галал арттырып, Ак-Хөл өөжүндө базырыктан каскан экспонаттар, артефактылар кайда барганын истеп, шинчилээр херек. Ол дээр бистиң чуртувустун төөгүзү-дүр, бистиң өгбөс базырыкка чыткан болгай.

4. Өгбелернин кую ам-даа ылап шинчилетинмзэн хире. Сөөлгү үелерде кандыг-даа эртемден, төөгүчү, археологтар чурттарнын, чон-нарнын мифтерин, тоожуларын кичээнгейлиг өөренип, шинчилелдерни чорудуп турарын массалыг информация чепсектеринден көрүп, номчуп турар бис. Кадыр-берт, бедик тайгаларлыг, орук-чири чок, белен кижик четтинмес чуртувусту эртемденер экспедициязы орта шинчилевзэн. Тываның эртемденнери шинчилеп, бадыткаптар ирги бе?

Любовь ИРГИТ. Андрей ОЮН —
төөгү башкызы.
Мөген-Бүрен сумузу.

Хендергениң
кенээттери

Хендирбези бедик боорга,
Мунуксай-ла берген-не мен.
Хендергежи делгем боорга,
Чурттакасай-ла берген-не мен

— деп чон ырлажып чораан.
Шынап-ла, Хендергеге кел-ген кенээттер ону чуртсуна бээр. Хендергениң кенээттери белен эвес, берге кыстар. Эскерип чоруурумга, келген келиннер онзагай талантылыг, чечен-мерген, эрес-кежээ боор. Оларнын чамдызы-биле та-ныштырып көрейн.

Кара-кыс Самбуевна Сотпа — Могай Донгактарынын улуг керни. Ол боду төөгү башкы-лап, херээженнер даргалап, профэвилел, партия организа-цияларын удуртуп, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кижип, 3 ажы-төлүн төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп алган. Ооң он-загай талантызы — айлаң-куш дег ыраажы. Ам-даа кыңгыра-дыр ырлап бадырптарга, ка-дыг кижик каттырып, уян кижик ыглап турар.

Александра Бугажыков-на Оюн. Хендергеге келиннеп келгенден бээр хөй-ле чылдар эртсе-даа, ажы-төлү өг сыңмас, мал-маганы хөй, кадык-чаагай чурттап оран. Ооң онзагайы — уран-шевер, даарап каан алгы-зын көөрге, даараныр маши-нага каксып каан-биле дөмей. Чечен-мерген чугаа домаан ча-нынга, олуруп, алгаш, дыңнап-ла оруксаазы кээр.

Вера Донгаквна Дагвалдай. Алыс боду Өвүр кызы. Биче-жек шевергин мага-боттук, кас-тыктарында дыдыраа берген чаштыг. Ырлаар, танчылаар та-лантылыг. Уруглары авазынын онзагай талантызын салгап ал-ган.

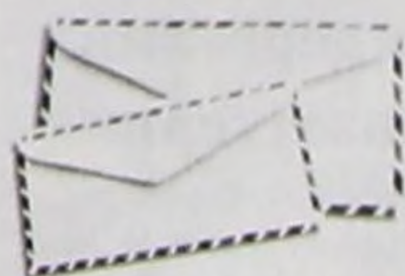
Кызыл суглуг Баян-Колдун кыстары — Наталья Ондаров-на Кенден, Кана Бүрбүевна Байыр-биле чаңгыс кудумчуда чурттап оран мен. Оларнын кызымаа кончуг: мал-маганын азыраан, күрүндө ажил-даан, ажы-төлүн углап-баш-таан, чымыш ишке бердинген келиннер-дир.

Элегестин эрес кызы Че-чек Тас-ооловна хараган дег малын азырап-өстүрбүшаан, бодунун эртемниге ажы-төлдү өөредип, уран-шевер-биле школада бөлгүмнү удуртуп турар. Ооң өөреникчилеринин хол-биле кылган уран-шевер ажилдары республикада бе-зин шаңналдыг черлерни ап турар. Ам бо өөредилге чы-лында чогадыкчы башкы «авиамоделдер» бөлгүмүн тургузуп алган. Уран-шеверин-ден аңгыда, спортка хандык-шылдыг, онза-ла келин.

Ынчангаш үстүндө ады кир-ген кенээттерни каттыштырып турар чүүл — оларнын амыды-ралчызы, кады чурттаан эжи-нин идегелдиг чөлөңгичи болуп чорууру, оларнын чур-тунга, чонунга хүндүткелдин, бердингени.

Анна ЧЫМЫЖЫК.

Ак-Тал суур.

Чагааларны чазып номчааш.

Тураскаалга мөңгежидээлинер!

Тыва эки турачыларның чырык адынга чаңгыс улуг тураскаал-даа чок. Оларның 70 чыл оюн таварыштыр Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунга азы Улуг-Хемнің паром аксынга маны даштан сиил-бип кылган, чижээлээрге, аьдын мунган Кечил-оол Түлүш эки турачы өөрлерин долгандыр тургузуп алган турар улуг мемориал-тураскаалдан кылза кандыгыл? Шупту 206 кижидир, оларның аразында — 18-тен 20 харга чедир 10 аныяк кыстар. Дайын шөлү хамаанчок өлүм-чидим көрүп чорбаан аныяк кыстарга ол коргунчуг дайын кайы хире бергезин даап бодаар бис.

Бир катал 70 чылдар эгезинде сургакчылап чорааш, Ада-чурттуң Улуг дайынынга дузалажып турган эки турачы угбай Севил Ооржакка душ бооп ужуражы бердим. Хөйүнү көргөн маадыр угбай-биле өөрүшкү-манайлыг чугаалажы бердивис:

— Аа богда, октар сыылаан тулчуушкун үезинде балыгланган кижилерге баштайгы дуза чедирери ындыг белең эвес. Держано деп көдээ суур чанынга бир дугаар тулчуушкунга эки турачы Сат Монгуш биле Сенги Түлүштүн аар балыглангы бергенин сактыр-дыр мен. Хөөкүй оолдарны канчал ыжык, озалааш, ок четпес черже үндүрүп алгаш, амы-тынын камгалап алыр чоор деп бодадым, малгаш аразынга үңгеп-союп тургаш, балыын шарып алган мен. Ынчалза-даа ол дайынчы эштерим ыш-биле ол дораан чок аларган болган. Ону билбейн, шарып турганым ол. Дайзын-

ның октары бажым кырындан сыыгайндыр ужугуп эртип турду. Караам чажын чодуп чоруй, өске балыгланган шериглерни шарып чорупкан мен — деп, ол сактып орду.

Севил Ооржак-биле (Надежда Матпаевна) эң сөөлгү ужурашканы-выс ол болган. 1973 чылда тыва эки турачы оолдар, кыстарның санитарка угбазы үр аарааш, мөчөзүн деп дыңнаан мен.

«Назын халыыны» деп беш көргүзүлгү шини эки турачы кыстарга тураскаадып чогааткан мен. Ону Чадаананың улусчу театрының бот-тывынгыр артизи Мариана Кыргысова режиссерлаан. Ол ши республика көрүлдезинге бирги черни чаалап алган.

Үстүнде демдеглээним тураскаалды амгы Дээди Хурал бажыңының мурнунга шөлге тургузар болза эки. Чүге дээрге, ол үеде Тыва Чазак, обком партия аңаа албан-хаап ажылдап турган. Ол шөлден эки турачыларны үдээн болган. Тураскаалдың хевири — ортузунда эң улуг, чараш ак аът турар, командир Кечил-оол Түлүш ооң чанында, кыдыын долгандыр боолуг эки турачы оолдар, кыстар мурнунче көрүп алган: «Урааа, бурунгаар!» — дээн чижектиг. Ол тураскаал халдып чоруур аъттыг шериглерлиг болур ужурулуг. Ындыг болза, дыка уткалыг болур ийик (... фронтуга 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полугунуң хүрээленинге Тыва эскадрон кирип турда, Түлүш Кечил-оолга полктун командир полковник Попов дыка чараш ак аътты белекке берген — Сундуй А.М.)

Улуг-Хем аксының паром чанынга оларны үдеп тургаш, мынчаар ырлажып турган:

Уруг сени үдээн черим
Улуг-Хемнің кежиг аксы.
Оттуг-чаага тулушкаштың,
Онча-менди чедип кээр сен.
Хүннээрктээн тайбың Тывага
Каткы-хөглүг уткуп аар бис!

Тыва эки турачы оолдар, кыстарга маны даштан аъттыг шериглиг тураскаалды кылыры албан деп бодаар мен. Ону боттандыраы-биле «Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организацияның даргазы Алексей Михайлович Сундуйнуң чедимчелиг ажылды чорудуп турары чоргааранчыг. Чүге дээрге амгы үеде ындыг дидим, харысалгалыг ажылды эгелеп кылыры белең эвес. Ажылды дүрген боттандыраы-биле Чазаа-выстың даргаларындан болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларындан, чондан Алексей Михайлович Сундуйнуң эгелекчи, организацы ажылын деткип, дузалажырын солун арнын дамчыштыр дилеп тур бис.

Ол ышкаш материалдыг дуза база херек. А.М.Сундуйнуң эки турачы өгбелеривиске балаттынмас тураскаалды кылыр дээн эгелекчи саналы чүүлдүг-дүр. Чурту дээш, келир үе дээш дайын шөлүнге бажын салган маадырларывысты кажан кезээде утпас дээш, тыва эки турачыларга маны даштан сиилбип каан тускай аңгы мөңге тураскаалды кылырынче кыйгырып тур мен.

Клара САГДЫ,
чогаалчы, драматург, ТР-нің
культуразының алдарлыг ажыл-
дакчызы.

Тыва дыл — эрте-бурунгу дыл

Ном-дептерден тываларның эрткен төөгүзүн номчуп чоруурга, кижиниң билбес чүүлдери хөй болур-дур. «Тоба», «дубо» деп сөстөр бистиң эраның II-III вектеринде кыдат бижимелдерде демдеглетинген. «Урянхай. Тыва дептер» деп номда «урянхай» деп сөстүн элээн каш хевирлерин айтып каан: Уланхоудан улянха, ву-лян-хэден ву-лян-хай деп сөстөр укталып тывылган. Көрейлер даштыкыларны «оренгой» азы «оранкай», урянхит аймактарны бистиң эраның 552 чылдарындан бээр билдинип эгелээн деп база бижээн. «Моолдун чажыт төөгүзү» деп номда «урянхай» деп сөс хөйү-биле ажыглат-тынып турар. Бо номну 1240 чылда уйгур дылда бижиттинген деп номчаан мен. Ында «урянхай» деп сөстү арга-арыг чурттакчылары дээн тайылбыр база бар.

Тыва тоолдарда оюн оя, чигин чире чурттап чоруур болгай. Ой-чиктин чурттакчылары база чадавас. Урянхайның бир чедимче чок утказы моол дылда «уранхай» деп очулдурарга «орбак» дээн сөске дөмейлежип турарындан деп бодаар мен.

«Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр» деп чүвени «Хамык моол» деп төлевилелге киришкеш билдивис. Бо төлевилелди делегейде чурттап чоруур моол чонну чаңгыс черге чыып таныштырар сорулгалыг Моолдун Улустун артизи Самандын Жавхлан удуртуп эрттирген.

«Хамык моол» төлевилел июль айда Бурятияга, а Тывага республика хүнүнде «Ожук байырлалы» деп ат-биле, Калмыкияга, Кыдатка, Моолга октябрь айда аңгы-аңгы культурлуг хемчеглер-биле 2013 чылда солун болгаш уттундурбас кылдыр эрткен.

Бистиң тыва дылывыс 40 ажыг түрк дылдар аразында кирип турар эрте-бурунгу дыл болгай. Ооң херечизи кылдыр «Хамык моол» деп хемчегге чүгле тыва делегацияның сөстөрүн хелемечи моол дылче очулдуруп турду. Өске төлээлер кандыгдаа очулдурукчу чокка чечен-мергени-биле боттарын моол чон бис деп бадыткап турдулар.

Аймак чоннар аразында Чиңгис-Хаанның төөгүзү-биле холбаа тутпаан чон бо делегейде чок. Казак чон боттарын Чиңгис-Хаанның улуг оглу Джучинниң салгалдары бис дээр-ле болгай. Оларның ук-төөгүзүн алыр чүве болза, олар моолдар эвес, а түрк аймактыг чон-дур. Азы чүдүлгевис хамаарылгалыг болган чоор бе?

Хову империяларының соонда, Тывага Чиңгис-Хаанның империязы эгелээн (Ч.Ламажаа «Тыва эрткен болгаш келир үелерниң аразында»). 800 ажыг чылдар иштинде дылывысты чидирбейн, чуртувусту камгалап ап шыдаан маадыр чон болгай бис.

Хөрүүн чүктөп алган дарганнап, көскү-хөрээнден хөөмейлеп чоруур, «Тулчуушкуннарга чаңгыс-даа тиледип көрбээн, Европага алдаржаан бөрү» деп шолалыг Сүбедей маадыр өгбелиг, эрес-дидим болгаш мерген угаанны-биле Чиңгис-Хаанның ши-

линдек шериглерин тургузуп чораан урянхайлар болгаш Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле ооң мөңге удаан черин хайгаараан оюн урянхай өгбелерлиг, көвей чонну сонуграткан, тыва чоннуң эрткен оруу берге болганы солун.

«Урянхай. Тыва дептерни» сайгарып тургаш номчуурга, солун ном деп билдим. Бөдүүн чонда ону сайгарып, номчуур үе кайда боор. Аңаа хамаарыштыр эртемденнер чонга билдингири-биле тайылбырны кылыр болза эки деп саналдыг мен. Чоннуң төөгүзүн солун-сеткүүлдерге чырыдып чоруурун амы-хууда күзээр-дир мен. Киж чүгле төөгүнү эвес, а бодунун ук-төөгүзүн база билир болза эки. И.А.Захаров-Гезехус деп генетик эртемденниң «Чиңгис-Хаанның изи-биле» деп номунда казахтар 18-23 чедир ада салгалдарын билирин бижип турар.

Тыва национал оркестрнің дирижеру А.С.Монгуштуң Турцияга чорааш: «Тывалар сцена кырынга ырлай бээрге, түрк чоннуң сагыш-сеткили хөлзеп, туруп келгеш кады ырлажып, карааның чажы төктүп, тыва чурту — ада-өгбелеривистиң чуртудур, ынаар барып көрзе» дээр улус болган дээнин дыңнааш, төөгүзүн кандыг кончуг эки билир чон боор деп магадап дыңнадым.

Хүндүлүг ТГШИ-нің эртем ажылдакчыларын 80 ажыг чылдар иштинде чыып, белеткеп келген «алдын үүжезин» бузуп, чонун сонуградырын күзедим.

Р.ШОЙЖУЛЧАП.

Оваа дагылгазы

Эрзин кожуунуң Мөрөн сумузунга Хайыракан оваазын чыл санында дагы чаңчыл болган.

Бо чылын овааны Дамдын Бораагай өг-бүлезин солун кылдыр дагаан. Ол хүн чаап, хадып-даа турган болза, чоннуң хей-бедик турган. Бичии уруглар аразында чарышка бирги черни Мин-Доржу Учуралган. Улуг улус аразында хүрешке Кедик Кушүүлгеш, хой-биле шаңнаткан. Хоочуннар азында чадаг чарышка бирги черни Саара Ачаа алгаш, термос-биле шаңнаткан, а хоочун улус аразында Анатолий Өлзей ийиги черни гаш, бир шоодай далган-биле шаңнаткан. Соонда чонга Мурат Дамдын каргырааны сеткен. Оваа дагылгазынга келген чонун шаладып, хүндүлээннер. Мөрөн сумузунуң чагы даргазы Сеңги Соян чыылган чонга байыр дирген. Келир чылын овааны дагылырын О Намдалга, Александр Сараагайга болгаш Ор Серенмаага дамчытканнар.

Июнь 7-нің хүнүнде Тере-Хөлдүн оваа дагаан. Чаш-оол Баажанайның өг-бүлезин солун кылдыр эрттирдилер. Оваа дагылганың үезинде солун концертти, хүрешти б чадаг чарышты эрттирген. 65-70 хар ишти хоочуннарга чадаг чарыш болган, Ягаан Бады, Чечек Чурук база Валентина Чула идилик киришкеш, суй белектерни алган. Хүрешүүлген мөге Баазаң Бактарны серге-биле шаанан. Ооң соонда хоочуннарны шайладып, белектерни берген. Бо оваа дагылгазынга дулашкан улустар Шой Чурук, Зоя Кулдун ол Оваа дагылгаларының эки байдалга эрткен демдеглес аргам чок.

Чечекмаа САД
Эрзин кожуун.

Сиген кезер күдээм

Ачам суг мал ажыл-агыйлыг болга Даспы иштинге-ле чурттап чоруур ул Малывиска сигенни ол-ла Даспы иштин кыйыгларындан, Бел-Орук иштин Куу-Сырадан база Ойтуг-кыйыгдан кези белеткеп ап турган бис. Бистиң аалымы Бел-Орук-Аскынга, Сайыр-Бажынга, Бел-Орук-Аскының адаанда ортулукка-даа кытаар чүве. Шала сөөлзүредир Ойтуг-Кый дужунда ортулукка кыштап турдувус. Кытагже сигенни шанактап сөөртүр. Ол шага машина деп чүве бар эвес, ынчангаш сиге белеткеп алган черлеринден ырак эвеси кыштаар турган.

Школага ажы-төлүн өөрөдир дээш аалымы суур чоогунче көжүп келген. Ынчалза-даа малмаган хөй болгаш, сиген кезер черлеривисти сигенин кеспишаан, эккеп ап турган бис. Бистиң кыштап турганывыс Сайыр-Бажынга Алашты көжүп келген Тоюн Хертек деп киж кыштап апарган. Ооң Сергей деп оглунуң эреси аажо шериг хүлээлгезин эрттиргеш, Балгазынның механизация училищезин база дооскан.

Бистиң ортулукта кыштаавыстың сигени коочуг терең, сырый болгаш шынарлыг. Ачам мөңгү эдертип алгаш, даң бажындан кезээге чедип сиген кезер. Мен бичии боорумга, кыдыына тас черни кестирип каар. Сигенни кеспишаан аш-чем база белеткээр хүлээлгелиг турдум.

Бир күзүн база-ла сиген кезип алыр дээр черивиске чеде бээривиске, бисти мурнай бичи сигенивисти кезип каапкан болган. Суралаанывыс соонда, Тоюннуң оглу Сергей деп о кезип алганы билдинген.

Ол таварылга соонда, ийи чыл болганда бистиң өвүске Алаштан улус дуңмам Билчи мааны оглунга дилеп, арага кудуп келген. Бичи сигенивисти «оорлап» кезип алган оолда адазы болду. Кудалажыр деп турарын бидарга, ол ынчан улуг шуугаазын үнмээн хевиллиг. Ужур-чөвүн чугаалашкыш, уругларны өглү каан. Салым-чол оларны ала-чайгаар чогушулаштырып турган бооп чадавас.

Демир-оол САЛЧА

Тожу кожуун.

ЧАЖЫТ ДАЙЫННЫҢ КИРЖИКЧИЗИ

Бодум ышкаш 4-5 хар эштерим-биле кудумчумга алып тургаш, херим даш-өлгелиг черде узун сандай-ыр-ле олурар кырганны бо-ла-рип каар мен. Бодамчалыг кырганын ырадыр-ла көрүп олурары, караамда олчаан ттунуп артып калган.

Дон бээр элээн чылдар шуу-эрткен. Шору өзе бергенинде, айга бо-ла олурар кырганын тбестей берген. Сөөлүнде улус чугаазының ужу-кы-н дыннааш, ол кырганның йында билип алганым оон ттиг чурттап эрткен салым-нун дугайында бижикседим. Бээң кожам кырганның адын ырык Маңнай-оолович Оор-дээр чораан. Оон бодунун ниң кижилеринден ылгалып чүүлү — ийиги делегей да-нын төңүзү совет-япон да-нга эрес-дидими-биле ки-еш келген тыва оолдарның эзи.

Школага үстүкү класска кел-төөгү башкызы Сайзана Сте-вна башкымың берген даал-күүседип, кожам Екатерина ыковнадан ачазының да-а киржип чораан дугайында г сактыышкыннарын, допчу арын, дайын соонда чурт-зының дугайында дыңнап алдым.

Маңнай-оолович 1927 чылдың июнь 7-ниң де Бай-Тайга кожуунга ал чораан бөдүүн арат, хөй төлдүг өг-бүлөгө дөрт дугаар болуп төрүттүнген. Кара ча-ан ада-иезиниң ажил-ишке ип, бодамчалыг, быжыг тут, харыысалгалыг, хөй чугаалап чорбас кылдыр идип кааны оон келир үеде тиг киж кылдыр хевир-еринге улуг идиг болган. чылда Чайлаг школазынга классты дооскаш, тудугжу жилге өөренип алгаш, Эрги-к суурга бажыңнар тудуп тал турган. 15 харлыында ык Ооржак шериг эрттире-е аалындан 1942 чылдың 10-да аъттаныпкан. ТАР-авалерийжи полугунга хол-едунун адыгызы болуп, чылдың мартка чедир шеп-тирген. Кожан совет-япон ны чарлаптарга, ол олчаан йн, 47-ги дайынчы бата-н адыгызы болуп, мурнуу яни япон эжелекчилерден кан. Бодунун 30 тыва кы-

зыгааржы эштери-биле 1946 чыл-дың февральга чедир 47-ги, оон соонда 352-ги тускай адыгылар ротазынга дайылдажып чораанын ол мынча деп сактып чугаалаан: «Дивизиявыстың командылак-чызы генерал Романенко бистиң дидимивисти, туруштуувусту, шыдамывысты мактаар турган. Изиг-изиг үскүлежишкыннерге таваржып чордувус. 1947 чылда 30 тыва аңгы-аңгы шериг кезек-теринче тарап, чүгле 6 тыва чаңгыс кезекке арткан бис. Кады дайылдажып турган дыка хөй эштеривисти чидирдивис. Бис-тин оруувус арыглап бээр со-рулга-биле Боровин деп сержант эжимниң хайгыылче үнгеш, маа-дырлыгы-биле өлгенин сактып чо-руур мен. Чидиг тулчуушкуннар үезинде тыва эштеривис Чөөн-Хемчиктен Хамнаарак, Таңдыдан Дажы-Доржу эрес-дидим, маа-дырлыгы-биле дайын шөлүңге ба-жын салганнар... Бистиң таланың тиилелгези-биле төнгөн дайындан алды тыва оол төрөөн Тывавысче ээл келдивис. Олар дээрге Эр-бектен Биче-оол, Сүт-Хөлдөн Бе-рээ, Тожудан Сувак, Улуг-Хемден Айыжы, Турандан Борбак-Даш база мен-дир бис. Өске кезектер-же чоруткан эштеривис дугайын-да олчаан дыңнаваан мен».

Ол дайындан ээл чанып кел-геш, Эрги-Барлыкка өг-бүлө ту-дуп, чеди ажы-төлдү кижизидип өстүрүп, Чиңге-Каът деп черге ал-дын казып, колхоз тургустунарга трактористеп, хову бригадазын-га бригадирлеп, улгады бергеш таңныылдап ажилдап чораан. Ажилдаан-на черинге бодунун кызымаа-биле мактадып, хүндү-лел бижиктер-биле шаңнадып чораан.

«Ачам дириг тургаш дайын киржикчизи дээш улуг шаңнал-мактал-даа ал чорбаан. Ол үеде совет-япон дайынының тыва кир-жикчилериниң ады-даа үнмейн турган. Ачамның Дадарык деп адын шеригге орус эштери адап чадап кааш, ону Михаил деп адай берген. Ачам Михаил деп атты мырыңай атсына берген-дир ийин. Барыын-Хемчик кожуунун шериг комиссариадының ар-хивинде безин ачамны Михаил Ооржак деп бүрүткөп каапкан болган, херек кырында документ

езугаар Дадарык турда-ла. Сөө-лүнде ачам медаль-биле шаңнат-кан, оозу база-ла Михаил деп атка келген. Дыка хөй чылдарны ачам бодунун херек кырында адын, шын дайынга киржип чо-раанын шынзыдарынга чарыг-дап эрттирген киж. Аай-дедир сүржүп, хөй маңап-даа турбаан, чамдыкта шуут бужурганы-даа берген олурар дийин. Чүгле 2002 чылда суд дамчыштыр ачамның адын шын тодарадып, түңнел үндүрген чүве. Ачам ийиги де-легей дайынының инвалиди деп шынзылганы чүгле ынчан алган, Чазактан улуг шаңналды азап турганын ачам дыңнаан, ону ал четтикпейн барган» — деп, уруу Екатерина Дадарыковна сактып чугаалап олурар.

Дадарык Ооржак 1947 чылда «1941-1945 чылдарда Ада-чурт-тун Улуг дайынынга «Германия-ны тиилээни дээш», 1965 чылда «1941-1945 чылдарда Ада-чурт-тун Улуг дайынынга Тиилелгениң 20 чылы» деп медальдар-биле шаңнаткан. Каая, кандыг кезекке шериг эрттиргеш келгениниң ду-гайында Дадарык Ооржак чажыт медээ таратпазының дугайында ат салган болгаш, ыттавайн чо-раан. Чүгле аргажок кырый бер-геш, ажы-төлүңге шынын чугаа-лап чораан.

«Төөгү билбес — төөрээр» дээр болгай. Төрөөн чуртунун төөгүзүн өөренип, истеп, коп-тарып чорааш, дыка хөй солун болуушкуннар дугайында билип ал болур. Ийиги делегей дайы-нының төңчү кезээ болур совет-япон дайынынга киржип чораан тыва дайынчыларның дугайында медээлерни чаңгыс аайлап чыыр деп сорулганы салгаш, Дадарык Ооржактың сактыышкынында ады үнгөн дайынчы эштериниң дугайында сактып, танаан улус тыптып келзе, медээни үлежирин дилеп турар киж-дир мен.

Амгы болгаш келир үениң сал-галдары бис, төөгүвүстүн алдар-лыг, өөредиглиг арыннарын утпас деп бодаар болзувусса, бар-ла аргаларны ажыглап тургаш, хар-ык-шинээвис турар-ла болза, эрткен үеисти шинчилээр ужу-руг бис.

Сай-Хоо ДОНГАК.
Эрги-Барлык школазы.

Редакциядан: Эрги-Барлык школазындан Сай-Хоо Донгак Тываның төөгүзүндө шоолуг билдинмес арынны ажыдып турар-дыр. Совет-япон дайынның киржикчилери тыва дайынчылар дугайында ам дээрзинде билдингир чүүлдер көңүс эвээш. Сай-Хоо Донгактың чүүлүндө аттары кирген тыва солдаттар-ның ажы-төлүн, эш-өөрүн, чаңгыс чер-чурттугларын оларның дугайында «Шын» солунче бижириң диледивис. Совет-япон дайынның Тывадан киржикчилериниң чамдыызы ам-даа дириг чадавас.

Июльдуң 18-те 12 шакта Чөөн-Хемчик кожуунун Шами сумузунун Узун-Кара сугга Василий Бяковтун ажы-төлдериниң өскөн чериниң дагылгазы болур.

Дөргүл-төрелдерин келирин чалап тур бис.
Дадывырын күзели-биле кирир.

Эрттирер бөлүк.

Куда платьелерин барын садып, чогуң чагыдып турар.

Адреси: Полевая кудумчузу, 6.

Тел. 8-913-350-12-68

ТООРГУ АДАМЫНКА
ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден"
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып
- алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар
херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны

(соңгалар, балкониңар, юрер
балуктер, пек-дап болгаш
алюминийден экиктер)

садып алгаш, **автомашина**
ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай

Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактал баазы") тел: (39422) 5-22-46
Организатору ИП Макаренко И.В. Деткимче лотереяның долу медээ болгаш дүрүмнени
www.asia-siberia.ru сайтыдан номчуңар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар
дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

Сертификаттың.
(Төлөбүрлүг үндөзүңге парлаан.)

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар
болза, өртөөниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайныны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

Төлөбүрлүг үндөзүңге парлаан.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектер-
биле өрүмнөп турар.

Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений

8-923-262-20-85-Сылдыс

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнун кол материалдарының
садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын,
- даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж
- херекселдери

Шүптүзү Абаканның өртектерни-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар
- херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазы **5-22-46**

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИЗИНИҢ

ЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ
ЫЗЫЛ ХООРАЙ, Каа-Хем
мчузу, 2 (парк дужун-

жылдаар шактары:
9.00-18.00.

-хүн — дыштаныр хүн.
рылзажыр телефону:
8-923-267-47-29

мнээшкин таарышпайн
ип болур, эмчи-биле сү-
жир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013
Илдин ноһбры 22-де Тыва Респуб-
ликаың Кадмк камгалап хажызы ты-
нскан.

Төлөбүрлүг үндөзүңге парлаан.)

АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУНУҢ ДҮРҮМНЕРИ

Сугну хүндүле!

Сугга дыштанылганың кол дүрүмү — эки эштип билири, ынчалза-даа тергиин-даа эштир кижии оварымчалыг, кичээнгейлиг болуп, дүрүмнерни сагыыр ужурлуг.

Эштири-биле тускай аңгылаан черлерге эжингени дээр. Арыг суглуг, элезин азы үүрмек сайлыг дески дүптүг, ханызы 2 метрге чедир, агарының дүргени оожум эштир черлерни шилип алыр. Аяс, хат чок хүнде эртенгиниң 12 шакка чедир болгаш дүш соонда 16 шактан ыңай эштири таарымчалыг. Эштирде эрик дургаар чоруур, а бир эвес хем суунда болзунарза, ооң агымынга удур эштир, чүге дээрге эрик кыдыынче ээри белен болур. Эштикчи сугга доңупкан таварылгада ооң холдары, буттары курлуп болур. Ынчан сугдан дүрген үнер, а бир эвес үнери болдунмас болза дараазында аргаларны ажыглаар: эштириниң хевирин өскертп, ооргазынга эштир; холдар курулганда дыңзыг чудуруктанып, холду күштүг силгий каапкаш, чудурукту суларадыр. Буттарның шыңганнары курулганда буттарны хере теп, нугуур. Курулган шыңганни кандыг-бир шиш баштыг чүүл-биле (ине, кызар-өөк) шиштептер. Эштикчи шылап-могаан болза «ооргазынга чыдар» хевирге чоруур.

Тыныш органнарынче суг кирип, тынарынга шалтык болу бергенде, дораан доктаап, хол-буттун дүрген шимчээш-киннериниң дузазы-биле сугнуң кырынга туттунуп, башты шыдаар шаа-биле өрү көдүргөш, хөрзөн хозадып чөдүрер.

Сугнуң дүрген агымынга таварышканда, аңаа удурланмайн, агым аайы-биле эрикче чоокшуладыр эштиңер. Ээргийиш суглуг черге таварышканда, коргуп-сүрээдес, кичээнгейин оскундурбас. Болдунар шаа-биле агаарны кири тынга, сугже кире бергеш, агым аайының талазынче аажок дүрген шеле тырткаш, суг кырынче салдап үнүп кээр.

Суг үнүштериниң аразынга ораажы берзе, херт-бурт шимчеп, шеле тырткан херээ чок. Ооргага чыдып алгаш, эштип келген талаже оожум эштип чоруптар. Орааштыган суг үнүштери адырылбас болза, буттарны көдүргөш, холдар дузазы-биле оларны оварымчалыгы-биле ап кааптар.

Судно, хеме аймааның эжиндириш-кининиң чалгыларынга чайганыр дээш оларның чанынче чоокшулаары шуут хоруглуг. Хүртү адааның агымы сугже

кири тыртып апаар. Эжиндирер суднолардан, хемелерден, катерлерден сугже шурап эштири эң айыылдыг. Хемеге эжиндирер бетинде, ону бирден-бирээ чокка хынап, камгалал дериг-херекселдерин четчелээр. Олурган олуттарындан өске олуттарже көжүп шимчеп болбас. 16 харга чедир уруглар хемеге чүгле улуг улус-биле чоруур. Бир эвес хеме аңдарылган болза, пассажирлер хемеден туттунуп алгаш, ону суу сыык черже идип чорударын кызыдар.

Сугже чааскаан эвес, а ийи-үш болуп алгаш киргени дээр.

Караңгы үеде сугга эштири онза айыылдыг.

Эштир черлерге болгаш хөйү-биле дыштаныр черлерге хоруглуг чүүлдер:

1. Хоруглуг болгаш сагындырыг демдектерин азы бижиктерин тургускан черлерге эжинмес.
2. Эштип болур девискээрни тодараткан кызыгаарны эртип болбас.
3. Эжиндирер дериг-херекселдер (суднолар, хемелер, катерлер дээш, оон-даа өске) чанынга чоокшуладыр эжинмес.
4. Сугларны болгаш эриктерни бокталдырбас.
5. Эзирик байдалга тургаш эжинмес.
6. Ыт болгаш өске-даа дириг амытаннарны эдертип болбас.
7. Тускай аңгылаттынган черлерден өске черлерге спортчу оюннар азы бөмбүктөп ойнавас, сугга тенектенип, бот-боттарын тудуп, шымнып болбас. Мере дүвүрээзин медээзи дамчытпас.

8. Манзаларга, чудуктарга, автомобиль камераларыга, үрер матрастарга дээш, өске-даа эжиндиреринге көрдүм-мээн дериг-херекселдерге эжинмес.

Кижии сугга дүжүп эгелээн болза:

Эң баштай бир секунда дургузунда боданыңар. Чоогуңарда камгалал дериг-херекселдери бар-дыр бе? Ол дээрге кижиниң эштиринге дузалапкы дег болгаш дүжүп эгелээн кижиниң чанынче шыва-дапкы дег, чүү-даа бооп болур. Сугдан камгаланыр дээрбекти 20-25 метр ырадыр октап болур. Чаныңарда хеме бар-дыр бе? Өске кижилерден дуза дилээриниң аргазы бар бе? Сугга дүжүп эгелээн кижиге чоокшулап келгеш, ону оожук-турарын оралдажыңар. Бо байдалда ол бодунуң кылдыныгларын контролга ап эгелээр. Эштикчи камгалакчының эгиннеринден туттунуп алыр.

Эштикчиниң чанынга чедип келгеш, ооң адаанче кири эжингеш, артындан бажының дүктөрүн тудуп алгаш, эрикче чоокшуладыр чоруур. Эштикчини эрик кыдыыңа үндүрүп алгаш, кичээнгейлиг хынап көрүңер. Ооң бажын кыдыынче ийлендирип алгаш, аксын болгаш думчуун арыглаңар. Ооң соонда ону дискетеринерге ишти-биле чытыргаш, күш-биле басып тургаш, хырын иштинде болгаш тыныш органнарында сугну үндүрерин оралдажыңар. Бо-ла бүгү чүүлү шалыпкын күүседир. Ооң соонда ону дүрген катап ооргазынга чытыргаш, дүрген эмчи дузазы кээрге чедир тыңгарының хемчеглерин кылыңар.

Азияна ТАУ белеткээн.

Прокурор хыналдазы

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ ЧАЙЛАТКАН

Чуртталга-коммунал ажил-агий адырының организацияларында коррупцияга удур демисел дугайында хойлужудулганы канчаар күүседип турарының хыналдазын Кызыл хоорайның прокуратуразы кылып чоруткан.

Хыналдадан илерээни болза, «Жил-сервис» компания эргелели болгаш «Хоорайның чылыдылга четкилери» МУБ «Коррупцияга удур демисел дугайында» Федералдыг хойлуңуң 13.3. чүүлүнүң 1 кеззэн хажыдып, коррупцияны болдурбазының талазы-биле хемчеглерни

ажылдап кылбаан болгаш күүсетпээн, бүдүрүлгениң ажилдакчыларының этика кодекизи болгаш албан-хүлээлге сагылга-чуруму ажилдап кылдынмаан, коррупцияның болгаш өске-даа үүлгедиишкиннерниң профилактиказын чорудар харыысалгалыг албан-дужаалдыг кижилер томуйлаттынмаан болган. Мооң-биле холбаштыр хоорайның прокуратуразы федералдыг хойлужудулганың хажыдышыкынын чайладыр талазы-биле негелдени ук бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынче кириген.

Прокурор хыналдазының түңнелде-

ри-биле танышкан соонда бүдүрүлгелер «Коррупцияга удур демисел дугайында» Федералдыг хойлуңуң 13.3. чүүлүңе дүүштүр тодаргай хемчеглерни ажилдап кылган болгаш бадылаан. Кадр болгаш юридиктиг албаннарның ажилдакчыларыга федералдыг хойлужудулганы күүседириниң эргежок чугулазының дугайында сагындырыгны берген. Буруулуг кижилерге хемчег хүлээткен.

Саяна МОНГУШ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң
дузалакчызы.

ЫРААЖЫ-ХЕМНИ УРУУ

Мээң кырган-авам, баштайгы херээжен чогаалчы Барыкаан Хураевна Доңакты Тываның Улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан Ыраажы Хемниң уруу деп адаан. Бо каш сөзү кырган-авамның 115 харлаанынга туктааттым.

Кырган-авам моол уктуг болуп моол дылды эки билер чораан. Тыва чылдарда Хайыракан суурга уран чыгарып көрүлдизинге кырган-авам моол ырларга, көрүкчүлөр дыка сонун чыгарган. Ол көрүлдеден кончуг чыгарган дүне чанып олурувуста, машина Хөндергейниң кежиг аксынга малга дүжүп каан. Кырган-авамны чедип гаш суурже чоруп ора, ооң каткы-хөгү чугаазынга алзып чораанымны сактап ор мен.

Хөндергейниң чону улуг назылыг улустуң адын дорт адавас, шола адын адап Кырган-авамны «Дарга кадай» деп адаар чүве. Ынчан амгы ышкаш социал камгалал турбаан ыйнаан, колхоз, совхоз одаар ыяш дүжүрүп бээрге, кырган-авам үргүлчү «Партиямны, чазаамны» деп чыгарган дыңнааш, бичии кижии элдеп чордум. Ам бодап көөрүмге, революция мурнунда амыдырал совет үеде амыдыралдан түрөңги болгаш, кырган-авам ыңчаар чугаалап орган-дыр. Боду революцияны деткип, Хөндергейге чыгарган амыдыралды тургузарыңа идепкей киржиң турган. Нам хораазының хуралы чыгарган келдиртиптерге (ол шагда машина-багат бар эвес), өртээлдерге айттарны солгунуп, Кызылче халдып кире бээр чоранын кырган-авам чугаалап органын дың эки сактыр-дыр мен. Мээң кырган-авам хире эрес кыс чораан-дыр.

Хөндергей сумузуңга мал болгаш ажил-агының эштежилгезиниң, оон соонда колхозтуң үндезилекчилерин бирээзи — мээң кырган-авам Барыкаан Доңак. Дасык даргалап, дерги садыга садыгжылап, ногаажылар бригадаларга удуртуп, сүт-бараан фермазын эргелечилеп, ооң кылбаан, тутпаан ажылы чыгарган. 1958-60 чылдарда саазын стаканга кылгаш, аңаа ногаа өзүмнерин өстүрүшөлгө олуртуп, элбек дүжүттү ап турган. Кырган-авам сүт-бараан фермазы эргелечилеп турда, сүттү хууңарга доңурган интернатка дужаап турганын дыка эки сактыр-дыр мен. Ам артында тал картасын кылдыр сүттү доңуруп каар. Ол дээрге кырган-авамның тывызык, тыныштыг сагыжы-дыр. Шагда хөмүр-даш одаар эвес. Школага одаар топкап ыяшты тайгаларга белеткеп турган. Херээжен чон эр улусу биле деңге ажилдаар. Ак-тарааны хоорунга соктап, дээрбеге тыртып, одаар ыяш берлеткээн бригаданың кежигүннеринге берип аяктап үлөп берип, чөмгөрип турган кырган-авам чугаалаарга, дыка сонун чыгарган мен.

Кырган-авамның бижээн шүлүктөрү болгаш өске-даа чогаалдарын ол шагда солуннардан чон сонуургап номчуп турган. Ооң шүлүктери эрги солуннарның арынында шыгжаттынып артып каан. Кырган-авамның ат-сывы эстип чиде бербес. Ында эрес-кежээ, ханы угаан-медерелдиг кырган-авалыг чораанымга чоргаарлары мен.

Раиса МОНГУШ,
Кызыл хоорайның

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа аямызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтирил-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Окулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6058. Чагыг 81. Номери парлаалгаже дужааганы: график эзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээ. Херечилелди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.